

Hur känner vi igen föraktets teologi?

AV JESPER SVARTVIK

I den nyligen publicerade boken *The Changing Face of Antisemitism: From Ancient Times to the Present Day* har Walter Laqueur lyckats med den svåra uppgiften att på endast 228 sidor beskriva antisemitismens omfattning och utveckling under mer än två årtusenden. Somligt i boken är måhända bekant för de flesta av nyhetsbrevets läsare men förtjänar ändå vår uppmärksamhet, exempelvis att det fram till 1945 fanns få judehatare som tillbakavisade anklagelsen att de var antisemiter; efter 1945 uttrycker sig antisemiter annorlunda: ”Hitler gave antisemitism a bad name.”¹ Något som slår den teologiskt intresserade läsaren är den centrala roll Laqueur tillmäter den kristna trostraditionen för att förklara antisemitismens möjligheter att påverka människor sedan vår tideräknings början. Det kan därför finnas skäl att dröja vid denna fråga: vad är det i traditionell kristen förkunnelse som har bidragit till judeförakt?

När Jules Isaac, som överlevde andra världskrigets judeförföljelser, år 1962 publicerade boken *L'Enseignement du mépris* (”föraktets teologi”), myntade han också ett begrepp som än idag används för att beskriva det sätt på vilket kristen teologi har bidragit till att systematiskt framställa judenhet och judendom negativt.² Det är väsentligt att notera att denna kristna föraktsteologi gentemot judenhet och judendom inte har framförts av omsorg om judisk tro utan för att framhäva kristendomens och kristnas förtjänster.³

Katharina von Kellenbach har i boken *Anti-Judaism in Feminist Religious Writings* identifierat tre motiv som förekommer i kristen litteratur. Den följande diskussionen bygger på hennes tredelning. Hon har begränsat sin undersökning till feministiska böcker och skrifter, men hon understryker redan på förordets första sida att feministteologin ingalunda är ensam i detta avseende. Hennes undersökning är sålunda av stort värde för alla som vill lära sig identifiera antijudiska stereotyper:

... this book presents them [the arguments] in a comprehensive way and challenges the reader to recognize anti-Judaism as a coherent belief system. It sets out to prove that anti-Judaism is not a minor lapse or misunderstanding among individual scholars but that each slight distortion in the presentation of Judaism contributes to a larger religious and cultural teaching of contempt.⁴

Hon använder tre välfunna benämningar för att beskriva på vilket sätt en sådan övergripande struktur bestämmer hur dessa teologiska texter har tolkats. Hon menar alltså att det har funnits ett teologiskt raster som har avgjort vilka texter som har sållats bort respektive vilka som har dominerat debatten, och på vilket sätt dessa texter har tolkats: (a) för det första har judendomen uppfattats som *syndabock*. I de feministiska verk som hon har undersökt handlar det ofta om att judendomen presenteras som patriarkatet tillskyndare.⁵ (b) För det andra är judendomen *motsats*; den presenteras som den (felaktiga) motsatsen till den egna (rätta) uppfattningen. (c) Den tredje beteckningen är *prolog*; med det ordet avses att judendomen uppfattas som ett förstadium till den kristna kyrkan.

A. *Syndabock*

Det är lämpligt att nämna denna kategorisering först eftersom den är så grundläggande. Judendom och judenhet representerar enligt detta synsätt det dåliga, det destruktiva, det förtryckande och det onda. Det har funnits en grundläggande problematik i den kristna traditionella teologin som skulle kunna kallas *kyrkans janusansikte*. Kyrkorna har, likt den romerske gudomen Janus med sina två ansikten, gett uttryck för en dubbelhet: det ena ansiktet har talat fagert om kristen kärlek samtidigt som det andra har förkunnat judeförakt, ibland till och med judehat.

En liknande dubbelhet förekommer även när somliga kristna ska tolka bibeltexter. Det som är lätt att tolka, ta till sig och tillämpa uppfattas ofta som det genuint kristna i texterna (exempelvis vissa psaltarpsalmer, vissa avsnitt i profetböckerna, delar av Jesu ord, vissa avsnitt i de paulinska breven). Men vad gör man då med de texter som man inte förstår, de avsnitt som inte känns lika relevanta, de stycken som kanske inte är lika lätta att tillämpa (exempelvis lagtexter, krigsskildringar mm.)? Janusteologen konstaterar då snabbt att detta är en del av dåtida *judiska* tankar och formuleringar. Med andra ord, det man uppskattar i texterna är kristet; judiskt är det man har svårare att ta till sig.⁶ Problemet med denna simplistiska tudelning är att *judendomen övergår från att vara kristendomens historiska kontext till att bli dess teologiska kontrast*. Det behövs inte mycket för att denna janusteologi ska sprida och cementera fördomar om att allt man ifrågasätter och fördömer är judiskt. Det är janusteologins förtjänst att orden ”farisé”, ”en riktig jude” och ”judaiserande” är så negativt laddade för den stora allmänheten.

Tydligast kommer denna syndabocksteologi till uttryck vid uttolkningen av texterna om händelserna som leder fram till Jesu död. Under snart tvåusen år har judar i högre eller mindre grad kollektivt anklagats för Jesu korsfästelse. Eftersom Jesus i den kristna traditionen har beskrivits som det inkarnerade gudsordet är judarna därför skyldiga till gudsmord. Det har inte hjälpt judar att denna deicidanklagelse präglas av en halsbrytande logik (den mest oskyldiga av alla människor mördas av sina egna; det judiska folket förtjänar därför att bestraffas i all evighet; samtidigt är Jesu död inte bara det viktigaste utan även det bästa som skett eftersom mänskligheten genom Jesu död försonas med Gud).⁷

Även i ett historiskt perspektiv är denna anklagelse problematisk. Det går inte att undgå slutsatsen att det finns en *Tendenz* i de äldsta kristna skildringarna av Jesu död; den erkänt hjärtlöse Pontius Pilatus upprättas; det judiska folket anklagas kollektivt för Jesu död. Hur vanligt är det att präster, pastorer och predikanter i förkunnelse, föredrag och föreläsningar påstår att det faktiskt var ”italienarna” som dödade Jesus? Det förekommer troligen inte särskilt ofta eftersom anakronismen är så påfallande. Betydligt

vanligare är det att judar i svepande ordalag anklagas för Jesu död.

Det bör även nämnas att denna syndabocksteologi utan svårigheter har kunnat överleva sekulariseringsprocessen. Det är inte bara i den kristna diskursen som judar kan beskrivas som särskilt hämndlystna, blodtörstiga och mordiska. Detta motiv har haft stor betydelse för utvecklingen av 1900-talets rasbiologiska antisemitism. Helt säkert var Heinrich von Treitschke inte den förste att förkunna att *die Juden sind unser Unglück!*

B. Motsats

Ett andra motiv har varit att framställa judendomen som motsatsen till kristendomen. Med von Kellenbachs ord, ”[t]he Jews become symbols of opposition, a projection screen which can be filled with the particular opponents confronting particular Christians.”⁸ Enligt detta tankesätt reduceras judendomen till den dagsaktuella heresin, fariséerna anses vara *för* just det den egna kristna församlingen är *emot*, judarna som kollektivt *motsätter sig* det som predikanten menar är rätt och riktigt.

Inte sällan förknippas denna antitetiska teologi med den föregående anklagelsen: man menar då att Jesus talade om Gud och Skrifterna på ett sätt som var väsensfrämmande för den dåtida judendomen. Detta tyckte ”judarna” var outhärdligt; därför lät de döda honom.

Frågan är om inte detta antitetiska förhållningssätt är särskilt vanligt i protestantisk teologi. Redan av namnet framgår att ”protestanter” ju protesterar mot någonting som uppfattas som felaktigt. Luther menade att en predikan till sin natur var dialektisk: *wenn ich eine Predigt tu, so mache ich eine Antithesis* (”när jag skriver en predikan gör jag en antites”).⁹ Tudelningen inom luthersk teologi mellan lag (vad Gud kräver) och evangelium (vad Gud skänker) är helt säkert av stor betydelse i själavården – däremot har den inte varit till fördel när lutheraner ska försöka förstå judisk *Torah*-fromhet. Troligen finns det inget ord som är mer positivt laddat för judar än just *Torah*. Att då översätta det med ”lag” leder tankarna i rakt motsatt riktning.¹⁰

C. Prolog

Katharina von Kellenbachs tredje antijudiska motiv är anspråket att kristendomen sägs ha

ersatt judendomen. Eftersom majoriteten av andra templets tids judenhet inte lät sig kristnas har judendomens existensberättigande upphört. Modern judendom är sålunda en anakronism, ett fossil från fornstora dagar. Judendomen är en religion utan gudskontakt, utan liv, och utan glädje.

I den nutida debatten om judendom, kristendom och judisk-kristna relationer förekommer ofta uttrycket ”ersättningsteologi” (eng. *replacement theology* eller *substitution theology*). Denna term kan givetvis definieras på olika vis. Ett förslag till arbetsdefinition är att ersättningsteologi kan beskrivas som

... uppfattningen att judendomen har varit en god och riktig religion, men att den vid en viss punkt i historien upphörde att vara detta, och då ersattes av kristendomen. Kristendomen är därför allt det som judendomen en gång var, och troligen ännu mer.¹¹

Jon D. Levenson anser att kristendomen avslöjar sin judiskhet tydligast i sin ersättningsteologi: ”[n]owhere does Christianity betray its indebtedness to Judaism more than in its supersessionism.”¹² Det bör då påpekas att det är stor skillnad mellan att en rörelse *förändras* – vilket ju är naturligt – och att den gör anspråk på att *ersätta* en annan rörelse. Levenson använder uttrycket ”[r]adically transformed but never uprooted” för att beskriva hur en sådan förändring kan äga rum utan att rörelsen tar radikalt avstånd från den ursprungliga berättelsen.¹³

Skillnaden mellan judisk och kristen ”ersättningsteologi” (om nu det ordet ska användas i detta sammanhang) är att judar inte avskär sig från det förgångna utan ser och uppskattar kontinuiteten. Det finns, med andra ord, en grundläggande solidaritet med föregående generationers spiritualitet. Det är fråga om en gradvis utveckling snarare än ett plötsligt brott med det tidigare. Vi bör alltså skilja mellan, å ena sidan, en *ofrånkomlig förnyelseprocess* och, å andra sidan, ett ersättningsparadigm som radikalt tar avstånd från det förflutna.

Det är intressant att notera att ersättningsparadigmet har återkommit gång efter annan i västerlandets historia. John Drury har träffande sagt följande:

[t]he Jews in exodus spoiled the Egyptians, the Christians in exodus spoiled the Jews, and now modern and postmodern writers in exodus are spoiling the Christians.¹⁴

En fråga som bör ställas – men här inte kan besvaras – är i hur hög grad kristendomens ersättningsparadigm har bidragit till att yngre företeelser beskriver sig som kristendomens ersättare. Med andra ord, säger inte vår erfarenhet oss att den som ersätter andra själv snart blir ersatt?¹⁵ Om detta resonemang skulle stämma har bara den kristendomstolkning som tar avstånd från det Jules Isaac kallade ”föraktets teologi” framtiden för sig.

Jesper Svartvik

Ordförande i Svenska kommittén mot antisemitism och docent i Nya testamentets exegetik vid Lunds universitet.

Artikeln bygger på ett avsnitt i Svartviks nyligen publicerade bok *Bibeltolkningens bakgator: Synen på judar, slavar och homosexuella i historia och nutid* (Stockholm: Verbum, 2006).

¹ Walter Laqueur, *The Changing Face of Antisemitism: From Ancient Times to the Present Day* (Oxford UP, 2006), 20.

² Jules Isaac, *L'Enseignement du mépris: Vérité historique et mythes théologiques* (Paris: Fasquelle, 1962).

³ Se von Katharina von Kellenbach, *Anti-Judaism in Feminist Religious Writings* (Atlanta: Scholars, 1994), 139: ”[t]o this day, Christian theologians fault Judaism for a variety of theological and ethical shortcomings, complaints not made for the benefit of Jews and Judaism but for the self-aggrandizement of Christians.”

⁴ von Kellenbach, *Anti-Judaism in Feminist Religious Writings*, ix.

⁵ von Kellenbach, *Anti-Judaism in Feminist Religious Writings*, 2: ”Judaism ... utterly male identified, patriarchal and sexist”, samt 13: ”Judaism is uniquely sexist and responsible for the creation of patriarchy.”

⁶ von Kellenbach, *Anti-Judaism in Feminist Religious Writings*, 66: ”[t]he 'good' Jesus and Paul are claimed as Christian while the 'bad' Jesus and Paul are rejected as Jewish.”

⁷ De teologer som är medvetna om deicidanklagelsens ohyggliga konsekvenser betonar gärna att det inte var ”judarna” utan hela mänskligheten som dödade Jesus, men frågan är hur lämpligt detta förfaringsätt är, se James Shapiro, *Oberammergau: The Troubling Story of the World's Most Famous Passion Play* (New York: Vintage, 2000), 34: ”... for while this might be

good Catholic theology, the Jews had no interest in standing under the umbrella of universal sin.” Se även s. 85: ”[b]ut what if Jews don’t believe themselves guilty in the first place?” Det finns därför anledning att formulera ett tredje uppfattning som inte söker skuldbelägga utan hellre frågar *vad* – inte *vem* – som dödade Jesus.

⁸ von Kellenbach, *Anti-Judaism in Feminist Religious Writings*, 46.

⁹ Martin Luther, citerad i Emanuel Hirsch, ”Luthers Predigtweise”, *Luther: Mitteilungen der Luthergesellschaft* 25 (1954), 21 (dock utan hänvisning; Hirsch skriver ”antithesis” utan initialversal). Det är beaktansvärt att just Hirsch uppmärksammar detta. Det hör till saken att han var uttalat pronazistisk under kriget.

¹⁰ För ytterligare synpunkter på hur ordet *Torah* bör och icke bör översättas, se t.ex. Göran Larsson, *Tid för Gud: Judiska och kristna perspektiv på de judiska högtiderna* (Lund: Arcus, 2006), 67f.

¹¹ Jesper Svartvik, ”Ersättningsteologins historiska bakgrund”, *Nordisk judaistisk* 19 (1998), 89. Franklin H. Littell, *The Crucifixion of the Jews: The Failure of Christians to Understand the Jewish*

Experience (Macon: Mercer UP, 1996 [1975]) uttrycker sig mer drastiskt (s. 5): ”[t]he displacement myth, advanced by the gentile church fathers and repeated without biblical justification ever since, solved the problem by praising the dead Jews of the distant past (patriarchs, prophets, and lawgivers) and teaching contempt for living Jews.”

¹² Jon D. Levenson, *The Death and Resurrection of the Beloved Son: The Transformation of Child Sacrifice in Judaism and Christianity* (New Haven / London: Yale UP, 1993), x.

¹³ Levenson, *The Death and Resurrection of the Beloved Son*, x. Han avser i första hand ’aqedah-motivet i 1 Mos 22) eftersom bokens huvudärende är att kartlägga hur det har utvecklats i judisk och kristen tradition.

¹⁴ John Drury, ”Understanding the Bread: Disruption and Aggregation, Secrecy and Revelation in Mark’s Gospel”, *”Not in Heaven”: Coherence and Complexity in Biblical Narrative* (red. J. P. Rosenblatt & J. C. Sitterson; Bloomington / Indianapolis: Indiana UP, 1991), 119.

¹⁵ Se Svartvik, ”Ersättningsteologins historiska bakgrund”, 102.